

REGÉNYVÁLTOZATOK AZ „EMBER TEREMTETTE CSODÁRÓL”-RÓL

MAJTÉNYI MIHALY CSASZAR CSATORNAJA ÉS ÉLŐ VIZ CÍMŰ MŰVERŐL

Két ízben fogott hozzá Majtényi Mihály annak a korszaknak az ábrázolásához, amelyben „a mai Bácska alapjai lerakódtak”, vagyis amikor a Tiszával összekötő ún. Bácsai-csatornát kiásták, s a hajdani mocsaras-lápos vidéket kítűnő termőfölddé változtatták. De nemcsak a földrajzi-gazdasági körülmények változtak meg ekkor gyökeresen, hanem ekkoriban alakult ki e vidék népessége is. A török hódoltság után csaknem lakatlanná vált ingoványra — amely bizonyos tekintetben a hatalmi vákuum idejét is élte, hisz a földesurak és kincstár hatalma még nem állt helyre — „dalmaták, szerbek, németek és magyarok, zsellérek és máshonnan jött nemesurak, rabok, francia hadifoglyok” vonulnak. „Legtöbbjüknek ez lesz a hazája, itt kell élniük egymáshoz törődve” (Zimándi Pius).

De nem csupán arról van szó, hogy Majtényi két ízben, nagyon is különböző korszakban, alapvetően különböző élet- és történetiszemlélet jegyében ábrázolta ugyanazt a történelmi korszakot és eseményt. Ez csak a *Császár csatornájára* és az *Élő víz* Első könyvére, az *Ingoványra* vonatkozik, míg az *Élő víz* Második könyve, a *Profit* valójában egy újabb regény, amely új szereplőkkel egy évszázaddal későbbi körülményeket mutat be. Ha tehát Majtényi ábrázoló és szerkesztő módszerének, történetiszemléletének, stílárís törekvéseinek alakulását ugyanazon tárgy két különböző feldolgozásán kívánjuk vizsgálni és szemléltetni — ami magában is érdekes tanulmány, de természetesen fontos tanulságokkal is szolgál —, akkor a regény első megfogalmazását és a második mű Első könyvét kell összevetnünk. Ezért beszél Bori Imre joggal „két múról” a *Császár csatornáját* és az *Élő víz* egészét tartva szem előtt, Kovács Kálmán is joggal állítja, hogy az *Élő víz* „eleve két regényt rejt magában”, Sulhóf József pedig az utóbbi mű megjelenése alkalmából írt ismertetőjében (1951) igen egyszerűen és egyértelműen így fogalmaz: „Két kötetből áll a regény — egybefűzve jelent meg —, s a kettő között csak a csatorna és a vidék azonossága jelent kapcsolatot.”

A két — nagyjából azonos tárgyú mű, tehát a *Császár csatornája* és az *Élő víz* — megjelenése között nem valami hosszú idő telt el, mindössze nyolc esztendő, de ebben egy olyan világtörténelmi esemény nyel, mint a fasizmus, nálunk pedig ezzel együtt a kapitalista társadalmi rendszer összeomlása is és az új, szocialista társadalom alapjainak megvetése. Természetes, hogy ez az esemény Majtényi élet- és történetiszemléletében is mélyreható változásokat eredményezett, amelyek írói célkitűzésében, ars poétikájában, sőt alkotó módszerében és stílárís törekvéseiben is megmutatkoznak. Nyomon követhető ez elbeszélő művészetében, mindenekelőtt a felszabadulás utáni első két novella könyvében, a *Májusfában* és a *Forró földben* is, de a legszembeötlőbb módon éppen az azonos tárgy kétféle megközelítésében és feldolgozásában nyilvánul meg.

A csatornaregény első megfogalmazásával, tehát a *Császár csatornájával* kapcsolatos írói szándékait, célkitűzéseit 1943-ban fejtette ki Majtényi egy előadásban, melynek szövegét a Kalangya 1943. szeptember 15-i számában közli. (Igaz, hogy a folyóirat ugyanezen száma a hátlapján már terjedelmes ajánló szöveget is közöl az októberben megjelenő, tehát kész regényről, az írói szándék megfogalmazása így utólagosnak

tetszik. Ez azonban mit sem von le jelentőségéből, hisz nem kétséges, hogy írónk épp az itt megfogalmazott elveket kívánta regényében valóra váltani.)

Láthatóan a Szenteleky megfogalmazta és szorgalmazta locale couleur elmélet alapján áll, s szűkebb hazánknak azt a jellegzetességét keresi, amely a Nagyalföldtől megkülönbözteti, a táj, a szín és hangulat kapcsolatát igyekszik megvalósítani, hogy az ábrázolt alakok ne légüres térben mozogjanak, illetőleg „a tájibeidegzettségét” — Szirmai fogalmazásában —, amely nélkül az író „sohasem adhat hiteles környezetrajtot, szuggesztív hangulatfestést és élő ábrázolást”.

Az említett előadásban mindenekelőtt azt a kérdést szögezi a maga és íróársai mellé, hogy kiütözik-e belőlük a táj visszfénye, valóságot ér-e kezük és tolluk, van-e kapcsolatuk a tájjal, mert — állapítja meg — „a tájnak szerves kapcsolata van a színhez, hangulathoz”. Arra a tájra gondol, „ahol a futóhomok a fekete földdel ütközik... ahol a nagy vizek hatalmas háromszöget képeznek... ahol északról jövet a Duna először szalad megint a hegyeknek”. S válasza nemleges: nem érzi „a különös rögöt, a földszagot olyannak... , ahogy a valóságban keveredik a porral”. Móricz Zsigmondra hivatkozva állítja („Nem az én mondatom ez, Móricz Zsigmond szögezte le előttünk: „Ennek a vidéknek itt nálatok különös lihegését érzem, ez más, mint a Duna—Tisza köze. De nem látom ezt sehol írásaitokban.” S ha az itteni magyar írók műveiben hasztalan kereste e táj jellegét, Majtényi megtalálta azt egy szerb írónál: „Crnjanski Milošnak hívják. Egyetlen könyvét olvastam, magyar fordításban, egy történelmi regényt. Ő nézett először felejtethetlen szemmel a bácskai síkságról a szlavóniai hegyekre, ő vándoroltatta alakjait a hadak útján a Mosztonga mocsarai között — úgy mennek ezek az alakok Mária Terézia testőreinek és grancsárjainak köntösében, hogy örök földközelségben mindig a bácskai tájat érzem körülöttük. És ezt a tájat sűrű, lomha vérükben magukkal vitték másfelé is örök vándorlásuk útján — áldásnak vagy átoknak, mindegy!”

A célkitűzés tehát világos, sőt mondhatjuk, hogy a példa megváltása is szerencsés: Crnjanski *Örökös vándorlás* című regénye (melynek első része 1941-ben jelent meg magyar fordításban, s erre utal Majtényi), mindmáig kétségkívül a legvajdaságibb regény, vagy, más szóval, a Vajdaságról szóló legnagyobb regény, e táj jellegének, lelkiségének legmagasabb rendű művészi megfogalmazása. Nem is kétséges, hogy Majtényi szem előtt tartotta regényének megalkotása közben ezt a példát, ami mindenekelőtt a rabok vándoroltságának leírásában s általában a csatornás nagy tömegek mozgásában figyelhető meg. Talán még erőteljesebben érzik ez az *Élő víz*ben, ahol az események lomha, lassú tempója is Crnjanski regényépítkezésére emlékeztet.

Majtényi azonban természetesen saját téma után kutat, azt a pontot keresi, ahonnan ezt a vidéket a *maga* szemével tekintheti végig, azt az eseményt, amelyből a maga Vajdaság-szemléletét kibontakoztathatja, azt a talajt, amelyhez a képzeletében immár kialakított vajdasági embert hozzákötheti. E pontot keresve, képzeletbeli utazást tesz a Tisza mentén Szegedtől, a Duna mentén Bajától dél felé, s megállapítja, hogy Tömörkény, Móra és Móricz nem láthatják annak a Tiszát, „amivé nálunk szelidül és sokarcúvá teszi a tájat. És különössé azokat, akik a partját lakják”. Jókéiról is elmondja, hogy „járt egyszer erre élete delén túl... az *Aranyember* már hajókázott erre és a *Cigánybáró* alakjai is itt jártak a bánáti tájon”, de „ez az utazás inkább a képzelet szárnyán történt, mint az átélés valósága nyomán”. Végül is arra a megállapításra jut, hogy „különleges, az alföldtől elütő hangulatot itt csak a csatorna mentén találunk”, mert ez „az ember teremtette csoda” átfarmalta itt e tájat és lakóit.

„Irodalmilag” először a verbászi Molter Károlynál találkozott a csatornával (feltehetően a *Tibold Márton* című regényében), aki „gyermekkorában úszkált benne, csodálkozva vándorolt a partjain és tűnődött a zsilipek vasoszlopai között az életről meg a halálról”.

A csaknem teljesen elnéptelenedett Bácska, mint már említettük, a 17. század végén kezd újra benépesülni belső és külső telepítések révén, illetőleg más vidékekről szökött jobbágyokkal. Sokfelől futott a zsellérnép, írja Majtényi is; futottak a sanyargatások, az apák és nagyapák elmaradt robotjának behajtása s általában a földesúri önkény, a mértéktelen követelések elől, le, délnek, a két folyó közt, míg csak újukat nem állta egy nagy ingovány. „Arra keleten plundrás svábok özönlének a pusztán át, azokat a császár kegye irányítja a falvakba, amelyekből a nép kihalt, megritkult — vagy megszökött, kivándorolt. Fegyveres öhitűek vonultak így a Sajkás részekbe, a Tisza mellé”. Hogy azonban itt mindezek számára valóban új élet kezdődhessen s új korszak e vidék történetében, ahhoz elengedhetetlenül szükség volt a „nagyárookra”, hogy lecsapolja a végláthatatlan mocsarakat, víziúttal kösse össze a két nagy vizet, hajók ringatózhassanak a pusztában. Erőről álmodozott, ezt tervezgette „Josephus Kiss, kincstári inzsellér és vízmérő... hidraulae districtuales”, amilyen négy volt mindössze az egész országban!

„A VIZ ITT JÓ SZOLGA”

„A csatorna menti ember reális, gazdag, a víz itt jó szolga, nem pedig megfélemezhető természet” — írja Majtényi, s tudatosan vallja, hogy aki e vidék emberfajtajának geneziséét akarja megírni, a „lélek negyedik dimenzióját”, azaz újabb kori történetét annak a csatornához, e táj- és emberformáló erőhöz kell visszatérnie. Mert „adva van a táj, a kő, a vászon — spirituálisan felépítem, kiépítem körülötte a múltat”. Erre a módszerre utal a már említett beharangozó szöveg is a Kalangyában, minthogy e vidék „regényes történetét” ígéri. E szöveg azonban még egy fontos körülményre figyelmeztet: Kiss József vállalkozását összefüggésbe hozza azokéval, „akik a nyelvet kezdték pallérozni akkortájt vagy a politikának akartak új irányt adni”. Ha itt most emlékezünk a csatornaépítés megkezdésének évére, 1793-ra, nyomban nyilvánvalóvá lesz, hogy a felvilágosodásról, a magyar jakobinusok szervezkedéséről van szó, valamint a nemesi ellenállásról II. József németesítő politikájával és progresszív reformjaival szemben, a magyar nyelv jogaiért folyó küzdelemről stb. Majtényi ugyan nem sokat időz e nagy-szerű lehetőségeket kínáló összefüggésnél, de azért emlékeztet Kiss József jozefinista szemléletére, az iránta épp emiatt megnyilvánuló gyanakvásra és bizalmatlanságra. Jozefinista szemléletére vall gyakorlati érzeke, racionalizmusa, birtokos társainál jóval korszerűbb gondolkodásmódja, szélesebb látóköre is. Míg ő a kiásandó köbmétereket, a mocsártól elhódítható termőföld holdjait, a hajózásból várható jövedelmet számolja, addig birtokos társai csupán a robot esetleges elmaradásától tartanak. Valami gyanakvással vegyes tisztelet veszi körül a „bolond luteránust” a császári udvarral fennálló titokzatos kapcsolatai miatt is. Igaz, nem II. József uralkodik már, hanem a beteges és akaratgyenge Lipót, de mellette ott várja már a trón megüresedését Ferenc, a későbbi császár, akin máris számos nagy jelentőségű jóval fordul meg.

A magyar jakobinus mozgalom leleplezése és felszámolása, a részvevők kivégzése és bebörtönzése, majd a napóleoni háborúk és a csatornaépítés, tehát a regény cselekménye közötti időbeli összefüggés a rabok, köztük politikai elítéltek és francia hadifoglyok idevezényléséből és kényszermunkára fogásából is nyilvánvaló. A csatornaásásra idevezényelt rabokkal kapcsolatban például azt olvashatjuk a *Császár csatornájában*, hogy „százával jöttek a kazamatákból, a birodalom minden erődjéből, fogházakból felforgatók, nemes ifjak, literátus rajongók”. „Nyakas felforgató talán valamennyi — hangsúlyozza ismételtelen bűnük politikai jellegét —, szenvedély hajtja őket még a láncokban is.” Közlebről ilyen figurákkal ismerkedünk meg közülük: „A jurátus akár-hogy tompította hangját, prédikáló akcentusa áthatolt a falon. A másik szakállas, akárhogy meggörnyedt a munkában, egész fejével magas-lott a párkány elé... Volt bennük valami vibráló, nyugtalanító, nem

illettek bele a kúria egyhangúságába. Szavuk értelmesen, tisztán csegett, ha suttogtak is egymás között, mindenki érezhette a szóáradatból: felvágták a nyelvüket. Látnak és hallanak, még ha úgy is szól a parancs: hallgass!” Ez a szakállas, akinek a *Császár csatornájában* még komoly szerep jut s a regény vége felé figyelmünk középpontjába kerül, becsületes hazafinak vallja magát, jó magyarnak, s ebben jelöli meg a császárság elleni bűnét: „fiai vagyunk a hazának és magyarok. Becstelent mi el nem követtünk, császár pribékjei fogtak be.” Alakja köré a továbbiakban romantikus történetet formál az író. Mikor a tél beálltával a csatorna munkálatait leállították, hogy a rabok ne tétlenkedjenek, kiadták őket a tisztek a vidék földbirtokosainak, s pénzt kaptak az olcsó munkaerőért. Így került Jablanczy Gáspár több társával Kiss József birtokára, annak tudta nélkül, itt ismerkedett meg ugyancsak romantikus körülmények között a „kincstári gyerekekkel”, az idősebb Kiss, a katonatiszt Gáspár feleségének húgával. A lány pedig katonatiszt keresztapjánál kieszközölte Gáspár számára a „szabados rab” státuszát, s végül együtt szöknek meg és örökre nyomuk vesz.

E történetnek a *Császár csatornájában* igen fontos szerep jut a kompozíciós egység fenntartásában, mert szinte észrevétlenül veszi át Kiss József élettörténetének, sorsalakulásának helyét, s olyan mértékben kerül figyelmünk középpontjába, ahogyan a nagyálmodó sorsa iránti érdeklődésünk ellankad, mivel e sors beteljesült: „megszűnt a Hajózási Társaság directorra lenni”. Erdekes azonban, hogy ez a történet az *Élő vízből* teljesen hiányzik, aminek magyarázatát részint az író megváltozott társadalom- és történelemszemléletében kell keresnünk, s az ezzel egybehangzó realista törekvéseiben, amely e valóban romantikus ízű történettel nem tudott mit kezdeni. Másrészt, mivel Majtényi az *Élő vízben* nem Kiss József sorsának beteljesülésével kívánta lezárni az eseménysort és a csatorna történetét, hanem e vállalkozás további szakaszát, a kisebb csatorna és az egész lecsapolási rendszer megépítését mint már kapitalista vállalkozást is meg akarta írni, tehát e vidék földrajzi és gazdasági arculatának „végleges” kialakulásáig kívánta az eseményeket végigkövetni, immár főlölegessé vált számára ez a történet, amely az *Élő víz* egészében realista és komor jellegétől hangulatilag is nagyon elütött.

A Kalangya beharangozó szövege szerint „Kiss Józsefnek, a csatorna építőjének heorikus alakját állítja elénk” a *Császár csatornája*, de már első bírálója, Zimándi Pius kimondja azt is, amit majd maga az író és — talán épp az ő nyomán — Sulhóf József hangsúlyoz: „a csatorna itt a főhős, amely ott húzódik a két nagy víz között és irányít mindent, sorsokat forgat fel és indít útnak.” A későbbi méltatók közül Kovács Kálmán állapítja meg, hogy „egy-két szereplőre esik csak bővebb fényszóva a dokumentumszerű regény-mezőben”. S ez érdekes módon Majtényinak csaknem minden nagyobb epikus művére jellemző: a cselekmény, a kor, a milió, vagy — ahogy Szentelky nyomán fogalmazz — a „szín és hangulat” fontosabb számára a szereplők sokoldalú, lélektanilag elmélyült ábrázolásánál. Mintha nem volna hozzá türelme, hogy a cselekmény bonyolítása közben, annak sodrában hosszasan időzzön hősei benső életének, lelki- és érzelmvilágának rajzánál. Már-már szabályszerű jelenség a regényeiben, hogy egy-egy figuráját, sőt egyenesen főhősét, aki kezdetben az események középpontjában áll, később úgyszólván elhanyagolja, sorsának fonálát elejti, és egy másik, az események sodrába csak később kapcsolt személyiségre koncentrálna. Megfigyelhetjük ezt már a *Mocsárban*, ahol a regény első felében Christián Ilken életútját követhetjük a szülői ház elhagyásától az anarchistákkal való kapcsolatán, bezáratásán keresztül hirtelen meggazdagodásáig, s aztán Arkadij Sztorozsenko, az orosz emigráns fokozatos aláhullása és elmerülése kerül előtérbe, Dóra iránti szerelme, s végül is gyilkossága. Igaz, épp Christián Ilkent gyilkolja meg, tehát sorsuk találkozik, de ekkor már egy ideje alig hallottunk Ilkenről. A *Császár csatornájában* hasonlóképpen Jablanczy Gáspár, a kincstári rab foglalja el Kiss József szerepét; a kincstári árvával Kiss József sógoránéjé unokahúgával szövődő szerelme és a fiatal szerelmesek szokására való készülődése ezután

már jobban érdekli az olvasót, mint a bukott, az önmagával és környezetével meghasonlott eredeti főhős, Kiss József sorsa. A *Hétfejű sárkány* kiadatlan regényben a cselekménybe szintén utólag bekapcsolódó fiatal bácskai magyar orvos kerül figyelmünk középpontjába, sőt a továbbiakban is az sorsa érdekli az írókat annyira, hogy meg is írja folytatását az *Igy is történhetett* című kisregényben. Ez alól valójában csak a *Garabonciás* és a *Bige Jóska házassága* képez kivételt, mert még az *Elő víz* Második könyvében, a *Profitban* is azt tapasztaljuk, hogy a regény elején olyan aprólegényesen bemutatott Türr István később teljesen eltűnik: a látómezőből, s helyét a falusi tanítók, Kacsmarik, főleg pedig regéd Márko és a felkapaszkodott zsírosparaszt foglalja el.

Mindez természetesen kompozíciós problémákat is felvet, valahol szinte minden Majtényi-regény megtörik, mintegy kettéoszlik, két részre bomlik. Azt a megállapítást tehát, hogy az *Elő vízben* „a Császár csatornáját” még meghatározó mozzanat, ti. hogy „sors-eposzt” akart írni, el-sikkadt, legjobb esetben hátrébe szorult, viszont a mű most „nép-eposz-szá” vált, hiszen a regényben már nem a csatornán és Kiss Józsefen van a hangsúly, hanem a népen” (Bori Imre) és azt, hogy „a csatorna itt a főhős” úgy kell értelmeznünk, hogy olyan nagy formátumú egyéniséget, igazi hőst, akinek sorsa az egész cselekményt átfogta volna, Majtényi egyik regényében sem alkotott.

A *Császár csatornájáról* megjelent egykorú, Zimándi Pius-féle bírálatból még egy megállapítás érdemel külön figyelmet: „Fullasztó ez a légkör, ahová Majtényi visz: mocsár, láz, ingovány, nagy tespedések és elvetélt akarások, reménytelenség és magárahagyottság. Mindenütt sivar horizont. A gyilkos Bácska, mely kiöl az emberből minden szárnyalást, halálos Bácska...” Ebből pedig a következő állítás születik: a regény „a bácskai pesszimizmus hősi eposza”. A kritikus ennek alapján rokonítja Majtényit és az általa festett Bácska-képet Kosztolányival; illetőleg a nagy költő „gyermekkori szabadkai emlékeivel” és Szirmai Károllyal is.

Természetesen csábító ez a rokonítás, talán hízogó is volna Majtényira nézve, csakhogy egészségben nem állja meg a helyét. Ha ugyanis a *Császár csatornája* csupán Kiss József sorsát, valóban heroikus küzdelmét és tragikus bukását mondaná el, akkor igazat adhatnánk Zimándinak. Bár maga is közbeveti előbbi megállapításánál, hogy ugyan „a csatorna mégis megszületett”, de nem is csak ez a „végkifejlet” kérdőjelezi meg a hősi eposz előtti „pesszimista” jelzót. Közismert, hogy milyen előszeretettel merül el Majtényi a vidéki kis uraságok (errefelé igazán nagyok nem is igen voltak) és udvarházak patriarkális életformájának, főleg mulatságainak rajzolgatásában. Ilyen patriarkális levegőt áraszt a különben felvilágosult jozefinista Kiss József szenttamási kúriája, ilyen leírást olvashattunk a Matheovics-pusztai vendégségről, ahová Jablanczi Gáspár — már mint tiszti szolga, tehát szabados rab — porosan beállít gazdájával, a hadnaggyal, s elvegyül a társaságban, ahol asszony-nép is akad. Jellegetes példája ennek az uram-bátyámos viszonynak a kincstári fogoly Jablanczi Gáspár beleszeretett leány és keresztapja, Klivényi kapitány találkozása és párbeszéde. A katona már csak halványan emlékszik rá, hogy vagy két évtizeddel ezelőtt, vasastiszti korában „keresztvíz alá tartott valami porontyot”, kérésére mégis megteszi, „amire a császár karja sem képes, hogy kegyelem híján emberré tegyen egy rabot”. Számos ehhez hasonló kedélyes jelenetet találunk Kiss József bécsi útjának, ott-tartózkodásának, a királyi audenciának a leírásában, akárcsak a csatornaépítő rabokat és hadifoglyokat őrző katonaság tisztjeinek életvitelében, nagy ivászataiban és kartácsaiban, melyek egyikének eredményeként Jablanczi Gáspár is gazdtá vált.

Az ilyen jelenetek egész sora ellenpontozza és enyhíti azt a komor képet, melyet a rabok és hadifoglyok hajszolásáról, embertelen életkörülményeiről, tömeges pusztulásáról stb. rajzol az író. Maga a csatorna megépítése is valójában ellenpontja Kiss József személyes emberi tragédiájának, s ilyen ellenpont Jablanczi Gáspár szabadulása, a kúria leányával való szerelmének diadala és sikeres menekülése is a szabadságba, a „francuz katonák” oltalmába.

Nyilvánvaló tehát, hogy sem a *Császár csatornája*, sem az *Elő víz* nem tekinthető egyértelműen pesszimista műnek, s — különösen az előbbi műben — a komor és kedélyes jelenetek ilyen váltakozása, változtatása az olvasmányosságot hivatott szolgálni.

EGYSÉGES REGÉNYKOMPOZÍCIÓ — MOZAIKSZERŰ RAJZ

Bori Imre szerint a *Császár csatornája* „témája nem az egységes kompozíciót sugallta, hanem a panorama-megoldásokat, előadásmodora is ehhez alkalmazkodott, nem realiztikusan aprólékos, hanem impreszionisztikusan tágak és emberek koloritjának festésére törekvő...” Anélkül, hogy e megállapítás helytállóságát vitatnánk, figyelmeztetnünk kell azokra a szálakra, amelyek Majtényi regényírói koncepcióját, szerkesztési elveit és cselekménybonyolító módszerét Jókain keresztül a romantikához kapcsolják. Azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy például „Aranyembernek mondták Kiss Józsefet hízelgői és tisztelői”, a már többször említett beharangozó szöveg szerint pedig Kiss József és bátyja, Gábor „Széchenyi Istvánnak, a legnagyobb magyarnak mintaképei”. Ha nem is mintaképei, mindenképpen előképei, s a sorsuk is hasonló: a középkorral és a középkori állam kardjával” vették fel a küzdelmet, s ebben Kiss József elbukott. De ha vidéki birtokos nemes társaival egybevetjük, szinte polgárnak tekinthetjük annak ellenére, hogy maga is birtokos nemes. Ő ugyanis évszázadokkal lát messzebb, előrébb a társainál, akár Jókai aranyembere. De maga a regény indítása, Kiss József bécsi utazása a postakocsin, megismerkedése dominus Petrus Gaméra császári vicekonzullal, az ottomán császári követség tagjával, aki Tessalonikiból utazik, majd a bécsi szálloda és a császári kihallgatás leírása szinte Jókai valamelyik regényébe kívánczik. Még romantikusabb színezetű Jablanczy Gáspár és az árvalány, Kiss József rokona szerelmének kibontakozása, titokzatos találkozásaik és szökésük.

Nem kétséges, hogy Majtényit elsősorban a csatorna s annak megálmodója és részbeni megvalósítója, Kiss József érdekelte, akinek oly sokat köszönhet ez a mi vidékünk. Ugyanilyen fontos szempont volt számára a regény olvasmányossága, az olvasó figyelmének állandó ébren tartása is, az érdekfeszítő sztori, melynek egységbe kell fognia a regény egész cselekményét és tartania, folynia kell azután is, hogy a főhős sorsa már úgyszólván lezárult. Ez a szerep jutott a fiatal szerelmek történetének. Sommásan tehát azt mondhatnánk, hogy a *Császár csatornája*ban Majtényi mindent, a részletes társadalomrajzot csakúgy, mint a mélyebb lélekábrázolást feláldozta a cselekményesség és regényesség oltárán, míg az *Elő víz*ben szinte az ellenkezőjét fogja tenni: a társadalom- és korrajz érdekében áldozza fel a cselekményességet és regényességet. Kétségtelen tény, hogy a *Császár csatornája* — éppen az előbbieket követve — jóval szilárdabb és egységesebb szerkezetű regény, mint az *Elő víz*, s a „panorama-megoldások” sokkal nagyobb mértékben érvényesek az utóbbi, mint az előbbi regényre.

ÉVSZÁZADNYI HIATUS

Mint már utaltunk rá, a csatornáról szóló második regény nemcsak az ún. Ferenc-csatorna, illetőleg a Duna—Tisza-csatorna megépítéséről szól, hanem e nagy vállalkozás mintegy száz évvel későbbi folytatásáról is, amikor sor került egyrészt az ún. Ferenc József-csatorna megépítésére, amely a nagycsatornát a Dunával köti össze (Kisszapártól Újvidékig), továbbá a bezdáni torkolati zsilip megépítésére (erre azért volt szükség, mert a monostorszegi Duna-ág, ahonnan eredetileg kiindult a csatorna, elszakadt a főágtól, s így a csatorna vize megapadt). Nem sokkal később sor került a csatorna új levezető ágának megépítésére is Bácsföldvártól a Tiszáig. „A csatorna mint a m. kir. államkincstárnak tulajdona az 1870. évi XXXIV. t.c. által becikkelyezett engedélyokmány alapján minden tartozékaival együtt az államkincstár tulajdonjogának

világos fenntartása mellett Türr István olaszországi kir. altábornagynak adatott át üzlet és használat végett." A következő évtizedben pedig, 1886-ban, illetőleg 1887-ben megalakult a „Ferenc-csatorna balparti belvíz-rendező társulata” és a „Ferenc-csatorna jobbparti delta-lecsapoló társulata”. Amint látjuk, ez utóbbiak egyértelműen kapitalista üzleti vállalkozások, s mint a regényből is tudjuk, Türr István valójában angol tőkéérdekeltségek képviselőjeként irányította őket. Szinte semmi sem emlékeztet ebben a száz év előtti történetekre. Az első munkálatokra, mint emlékeztet, a császár hozzájárulásával, aránylag csekély pénzzel indultak, s a császár inkább rabokat és foglyokat bocsátott Kiss József rendelkezésére, mint pénzt, a pénz jó részét pedig mágnások, részben pedig megyei birtokos nemesek adták össze, nem annyira a haszon és gazdagodás reményében, hisz ezt alig voltak képesek felfogni, inkább a császár szavára hallgatva s a nagyhatalmú főurak példáját követve.

E második vállalkozás azonban már igazi tőkés módszerekkel folyik, bandagazdák szervezte, gyakorlott kubikosok és fuvarosok dolgoznak, mindenhez megfelelő mennyiségű és minőségű anyagot biztosítanak, a kubikosok hadát kocsmárosok és kereskedők követik stb. Kovács Kálmán rá is mutat erre a különbségre: „a Kiss József megkezdte csatorna és a Türr István-féle befejezés között csaknem egy évszázad telt el. Igen messze volt egymástól a kezdet és a vég: II. József kora és a millennium.” Ezt az utóbbi történetet, mint ismeretes, az *Élő víz Profit* címet viselő Második könyvében mondja el az író, megközelítőleg azonos terjedelemben, mint a Kiss József-féle vállalkozást.

Az *Élő víz* azonban nemcsak a *Profit* c. új résszel gazdagodott a *Császár csatornájához* képest. Mindenekelőtt a könyv elején, Kiss József bécsi utazását megelőzően két fejezetben általános képet, társadalomrajzot ad a csatornaépítést megelőző időkről, a szökött jobbágyok lassú letelepedéséről, a vízi emberekről stb. Csak ezután indítja bécsi útjára Kiss Józsefet (a *Császár csatornája* viszont ezzel kezdődik). De a két szöveg ezután sem azonos teljesen, korántsem úgy járt el az író, hogy a „kész részleteket változatlanul beillesztette az új műbe. Eljárásának szemléltetésére elegendő lesz a *Császár csatornája* első (címnélküli) fejezetét egybevetni az *Élő víz* harmadik fejezetével (címe: *Császári hintő*). Az első regényben a császári kihallgatásra induló mérnök utazása során a környezetet úgyszólván figyelemre sem méltatja, legfeljebb a postakocsi haladását állapítja meg a tájkép változásából. A másodikban ezzel szemben: „akaratlanul is az a nyomorúságos sok árnyék vonult el szeme előtt, akiket az út sarában látott vonulni; egy nagyszemű éhes asszony a Mecsek lábánál az erdőből búj ki, rongyokba burkolt gyermekével, kezét segélykérően tárta a kocsi felé, reménytelenül, a kocsis még végig is vágott rajta.” Az első műben az útítársak közül is csak a már említett vice-konzulnak szentel némi figyelmet, s azt is csak azért, hogy Kiss József külsejét vizsgálgatva, ilyen gondolatokat ébresszen benne: „Rebellis magyar talán — aggódott.” Az *Élő víz*ben már itt beiktat új figurát is, egy „nyusztrpémes határvidéki nemes”, akinek megszólaltatásával a korabeli osztályellentétek mélységét igyekszik érzékeltetni, s felvillantja a gögös, maradi, jobbágygyűlölő nemes alakját, aki Kiss József vízlecsapolási tervei hallatán így vélekedik:

— Meg kell vele itatni a disznó parasztot..., ami fölös, meg kell itatni vele, különösen ha békanyálás. Az én pandúrjaim — tüzelt tovább — úgy is cselekszenek. Nálam a büntetés: nyolc icce víz. Fát hordtál el az erdőből, engedelem nélkül? Nyolc icce vizet kapsz, és kész. Ennyi jár a kifogott nyághalért is. Az elmaradt robot csak négy icce, mert azt még behozhatja a por.

Már Kiss József bécsi tartózkodásának leírásába beiktatja az örmény pénzembereket, akik a mérnök figyelmét ráirányítják a megépítendő csatornában mint víziútban rejlő üzleti lehetőségekre. Itt mintha már a Türr István-féle vállalkozás potenciális lehetőségeit villantaná fel csaknem egy évszázaddal annak realizálása előtt. Hogy pedig ebből egyelőre semmi sem lesz, az azt is bizonyítja, hogy a XVIII. század végén még nem értek meg itt az ilyen üzleti vállalkozások társadalmi

és gazdasági feltételei. Mindenesetre sokatmondó mozzanat Kiss József korszerű, sőt korát megelőző felfogására, hogy sokkal könnyebben ért szót e kalmárokkal, mint vidéki birtokos nemes társaival.

Az *Ingovány* c. Első könyvben Kiss József Bécsből való hazautazását is részletesebben leírja Majtényi, s itt ismét új szereplőket is iktat be a vidéki nemesség maradiságának és a polgárok puritánizmusának jellemzése céljából. A nemesek csak mulatozásaikról társalognak, „reggeli borozással dicsérik a napot”, s egyikük azon síránkozik, hogy Bécsben meglopták, „valami bécsi tolvaj kimetszette zsebéből a pénzeszacskót” húsz lázsiás tallérral s négy arany körmöci csikóval, de nem biztos benne — és az olvasót is szándékosan kétségekben hagyja felőle az író —, vajon a felesége elhiszi-e, hisz csalafinta ésszel maga is kitálhatta az egészet, s a pénze ki tudja, kinél maradt. A velük együtt utazó polgároknak ezzel szemben „nem volt egyetlen felesleges, könnyed vagy léha szavuk. Kemény, száraz dolgokról tárgyaltak...”

Kétségtelen tehát, hogy az *Élő víz* Első könyve, az *Ingovány* a Császár csatornához képest tartalmilag jelentős mértékben gazdagodott, sokkal többet mond el adat- és tényyszerűen vidékünk XVIII. századvégi állapotairól, gazdasági és társadalmi helyzetéről, de ezzel egyúttal fel is lazítja a regény anyagát, lelassítja az események menetét és megbontja a kompozíciós egységet. Például a regény elejére illesztett két fejezetnyi társadalomrajzot szinte semmivel sem kapcsolja a további eseményekhez, a legtöbb szereplőről (jobbágyokról, szerzetesről, révészről stb.) többé nem is fogunk hallani. Közben lépten-nyomon ilyen ideológiai fejtegetésekbe bocsátkozik: a bankár „a nemesúrnál már nem száll mélyebbre, a jobbágyokról nem beszélt, hogy a pénz talajában az ő munkája adja — ez kívül esett a szótárán s mindkettőjük szótárán. S hogy akinek a fegyvert a kezébe nyomják, a népről nem esett szó ebben az okoskodásban. Pedig nyilvánvaló, hogy ezt a csatornát is a nép fogja megásni”. Egészében komorabb, olykor naturalisztikus nyomrajzokat is felvillantó kép tárul elénk a második műben, s az író még a stílusát is egyszerűsíti, szikárabbá igyekszik tenni a megváltozott szemléletnek megfelelően. Érdekes ebből a szempontból a *Császár csatornája* első és az *Élő víz* harmadik fejezetének néhány mondatát szóról szóra összevetni:

„A hegyek félkaréja közelebb jött, a fák mintha megnőttek volna: óriásplatánokat és szilfákat varázsolt az út mellé egy hirtelen forduló. Szekerek és gyalogosok egyre nagyobb számban húzódtak félre az úton a posztillon kürtzavára, hogy helyet adjanak a négylovas, pompás fogatnak. A falvak lakói és az országút vándorai vágyódó vagy gyűlölködő tekintettel pillantottak fel a császári postakocsira...” (*Császár csatornája*. 7.)

„A hegyek félkaréja közelebb jött, a fák mintha megnőttek volna, óriásplatánok és szilfák tűntek fel. Szekerek és gyalogosok egyre többen húzódtak félre a posztillon kürtzavára, hogy helyet adjanak a négylovas fogatnak. Az országút vándorai vágyódó vagy gyűlölködő tekintetet vetettek a császári postakocsira...” (*Élő víz*. 43.)

A „PROFIT”

Már említettük, hogy az *Élő víz* két könyvében leírt két történelmi korszakot és az eseményeket csaknem egy évszázad választja el egymástól. Természetes hát, hogy a történeteket egyetlen hős sorsa sem kapcsolhatja az első könyv anyagához. Itt a vidék életét, a már kialakult falvak mindennapjait Kacsmarik tanító és szerb kollégája, Márko életén és munkáján keresztül mutatja be az író, kiegészítve azt a jobbágyfelzabardítás utáni korszak tipikus alakjával, Csernákkal, a lentről felkapaszkodott parasztagzával és annak sorsával. A csatorna itt már nincs is oly mértékben a regény cselekményének középpontjában, mint az a hatalmas kubikos sereg s a nyomukban vonuló kocsmárosok, kereskedők első könyvben, csak úgy beleszól a vidék életébe, megzavarja,

felkavarja azt, összehozza egymással a műveletlen, katonából lett magyar tanítót és a művelt, pedagógiában és politikában egyaránt jártas és korszerűen gondolkodó szerb tanítót. Az ő életükkel párhuzamosan s abba a csatornaépítés révén belefőnődve bontakozik ki előttünk a kalandor Türr István élettörténete, amelynek természetesen csak egy szakasza játszódik ezen a vidéken, miután már bejárta a világot — Olaszországot, Németországot, Angliát —, és örökre kiábrándítva magából a szabadságharc folytatásában reménykedő magyarokat, a londoni pénzügyi körök képviselőjeként, idegen tőkével jelenik meg, hogy tovább vigye Kiss József félig-meddig megvalósult elképzeléseit.

Maga a *Profit* is két cselekményvonalon fut, amelyek úgyszólván csak esetlegesen kapcsolódnak egymáshoz. Nyilvánvaló, hogy vidékünknek erről az újabb kori történetéről a két tanító és Csernák sorsa mond legtöbbet. Különösen a parasztságon belüli vagyoni rétegződés, a zsiros paraszt típusának kialakulása fontos adalék e mezőgazdasági vidék társadalmi strukturájának századvégi története szempontjából. Csernák már-már az urak, a nemesek közé akar felkapaszkodni, s a fia valójában már az úri osztály léha életformáját éli. Am e felkapaszkodásból mégsem lesz semmi. Hiába készül már kastélyt építeni, hiába gazdagabb már számos nemesúrnál, azok mégsem veszik be maguk közé, sőt góromban kicsúfolják:

Aranytányérod tarajos,

Csak a villád ganajos.

Vagyis hogy meg van rakva púposra, tarajosra a tányérja, az aranytányérja, csak hozzá az aranyvilla ganajos. És ez az urakhoz való törleszkedés lett a tragédiája is. Igaz, ő „sohasem lépett ki gondolatban a falu kereteiből”, de a fia pénzszerű életformát folytat, s végül egyszerűen részegen hazafelé vágatva egy tivornyáról, csészástul belefut a csatornába, és ott leli halálát.

S amint Türr István kalandos életének nagyobb része a vidéktől és a csatornától függetlenül alakul — bár az író látható kedvteléssel, a regény szempontjából szinte főléleslegesen részletezi az életrajzi leírást —, ugyanúgy meglehetősen öntörvényű a két tanító sorsának alakulása is; és a csatorna nem határozza meg azt döntően. Márkó tanító alakjában olyan művelt, felvilágosult, a korviszonyokhoz képest a nemzeti és osztályöntudat olyan magas szintjén álló szerb értelmiségit állított elénk, aki immár nemcsak e vidék nemzeti tarkaságát, a különböző nemzetiségek békés egymás mellett élését hirdeti, hanem a szociális igazságot is, az osztályharcot, amelyet csak harcos szövetségben vívhatnak meg az itt élő nemzetiségek. Mindenképpen az ő eszméi mutatnak legmesszebb előre, mondhatnánk egészen a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek legújabb kori nemzeti felszabadító háborújáig és szocialista forradalmáig.

Ha egyetérthetünk is Bori Imrével, hogy Majtényi az *Élő víz*ben a *Császár csatornájához* képest „szélességben és nem mélységben terjeszkedett, elsősorban politikailag és társadalmilag mélyítette el témáját, s kevésbé az ábrázolás és az életszemlélet általános síkján”, mégis leszögezhetjük, hogy az *Élő víz* mindeddig a legnagyobb szabású s egyúttal legsikerültebb írói vállalkozás is e vidék újabb kori történetének megragadására, pontosabban jelenünk történelmi perspektívába állítására: az ember teremtette csoda táj- és lélekformáló erejének megfogalmazására.

Részlet a Forum Könyvkiadónál megjelenő monográfiából. Majtényi Mihály halálának harmadik évfordulója alkalmából közöljük az író egyik kevésbé ismert regényének néhány fejezetével együtt.